

A photograph of a classical building facade, likely a university or government building, featuring a prominent portico with ornate columns and a decorative pediment. The image is split horizontally. The top half shows the upper part of the building with a teal text box overlaid. The bottom half shows the lower part of the building with several tall, fluted columns and a tree in the foreground. The sky is blue with some clouds.

**Go Matlafatša Ditokelo
tša Naga, Dintlo le
Dithoto tša Basadi**

NONGONOKO

1. MANGHENELO
2. VAVASATI EHANSI KA NAWU WA KU
NDLANDLAMUXIWA KA TIMFANELO TA MINTIRHO
3. VUMBIWA NA KU RINGANA KA RIMBEWU
4. VAVASATI NA NTLHANDLAMANO
5. TIMFANELO TA VAVASATI EKA VUKATI BYA
NDHAVUKO
6. YINDLU YA NDYANGU
7. MAHETELELO

Ku Khensa

Xiphephana lexi xi emdliwile hi Nongonoko wa Misava na Tindlu wa Magqweta ya Tomfanelo ta Ximunhu(LHR) na Probono.org naswona xi endliwile swi kotwka hi Mali ku suka eka The Republic Federation ya Vuyimeri bya Jarimani. LHR na Probono.org.
va khensa vatirhi hinwavo lava hoxeke xandla eka xiphephana lexi.

Nhlangula 2023

Manghenelo

“Ku nyika matimba eka Timfanelo ta Nhundzu ya Vavasati,” Xiphephana lexi simekiweke eka milandzu ya nawu na ku cinca loku nga yisa emahlweni ndzingano wa rimbewu eka vun’wini bya nhundzu na ndzhaka. Eka xiphephana lexi, u ta dyondza hi milandzu ya nkoka na swintshuxo leswi humelelaka leswi tlakusaka timfanelo ta vavasati eka nhundzu na ku tlhontlha maendlelo ya xihlawuhlawu.

2

**Vumbiwa na
ku Ringana ka
Rimbewu**

VUMBIWA NA KU RINGANA KA RIMBEWU

Ku sukela hi 1996, Vumbiwa bya Afrika-Dzonga byi seketela ku ringana ka rimbewu, ku tiyisisa leswaku un'wana na un'wana u ringana emahlweni ka nawu naswona u na mfanelo ya nsirhelelo wo ringana na ku vuyeriwa hi nawu.

Ntwanano wa ku Herisa Xihlawuhlawu

Afrika-Dzonga ri sayinile Ntwanano wa ku Herisa swivumbeko hinkwaswo swa Xihlawuhlawu eka Vavasati (CEDAW) hi 1995, ku ya emahlweni ku tiyisisa ku tinyiketela ka rona eka timfanelo ta vavasati. Nawu wa ku Tlakusa ku Ringana na ku Sivela Xihlawuhlawu lexi nga Lulamangiki (2000): Nawu lowu wu kongomisa eka ku herisa xihlawuhlawu xa rimbewu na ku tlakusa ndzingano. Hi ku kongoma yi yirisa maendlelo lama tekelaka ehansi xindzhuti na timfanelo ta vavasati, ku katsa na maendlelo ya ndzhaka leyi nga lulamangiki.

Nsirhelelo wa Vumbiwa

Vumbiwa bya Afrika-Dzonga byi sirhelela timfanelo ta nhundzu ya vavasati na ku tiyisisa mfikelelo wo ringana eka switirhisiwa na misava.

Ndzhaka ya Vukoloni na Xihlawuhlawu:

- Vukoloni na xihlawuhlawu swi vile na nkucetelo lowukulu eka nawu wa ndhavuko, leswi sivelaka ku nghenelela ka vavasati eka nhluvukiso wa wona na swivumbeko swa ku teka swiboho.

3
**Vavasati ehansi ka Nawu
wa ku Ndlandlamuxiwa
ka Timfanelo ta Vulawuri
bya Misava
(ULTRA ACT) .**

VAVASATI EHANSI KA NAWU WA KU NDLANDLAMUXIWA KA TIMFANELO TA VULAWURI BYA MISAVA (ULTRA ACT) .

ULTRA – Nawu emahlweni ka ku cinca.

Hi masiku ya ku fa ka xihlawuhlawu, tani hi xiphemu xa magoza yosungula kuya eka ku lulamisiwa ka tipolotiki Nawu wo Ndlandlamuxa Timfanelo ta Vulawuri bya Misava (ULTRA) wu pasisiwile hi 1991 ku pfumelela ku ndlandlamuxiwa naku hundzuriwa ka timfanelo tin'wana ta misava kusuka eka ku kala vun'winyil kuya eka vun'wini hiku tsarisa eka Rhijisitara ra Switshuriwa.

I mani loyi a nga tirhisaka ULTRA ku ndlandlamuxa timfanelo ta vona ta nhundzu Munhu un'wana na un'wana loyi a nga na mfanelo ya vulawuri bya misava (xikombiso, ku hirhisa, loyi a feke hi ku nyikiwa, mutshila kumbe mfanelo yin'wana na yin'wana leyi tumbuluxiweke hi kumbe ehansi ka nawu wihi kumbe wihi). Nhundzu leyi yi fanele ku va eka doroba leri nga na ximfumo kumbe misava leyi kamberaweke.

Leswi humelelaka hi timfanelo ta vulawuri bya misava?

Loko rhijisitara ra madoroba ri pfuriwile (kumbe ri pfuriwile emahlweni ka nawu) mfanelo ya vulawuri bya misava yi hundzuriwa hi ku tisungulela yi va vun'wini eka vanhu lava a ku ri vito ra vona.

Vuavanyisi bya Nkoka: Rahube v Rahube na Van'wana:

- Eka xiendlakalo xa nkoka xa nawu, Khoto ya Vumbiwa yi humesile xileriso xa nkoka lexi sirhelelaka timfanelo ta tindlu ta vavasati. Xiboho lexi xa nkoka xi kumile leswaku

Xiyenge xa 2(1) xa Nawu wa ku Ndlandlamuxa Timfanelo ta Vulawuri bya Misava (ULTRA) xi onha mfanelo ya ndzingano leyi tsariweke eka Xiyenge xa 9 xa vumbiwa.

Matimu:

- Manana Rahube u tshinelele khoto endzhaku ko hlongoriwa hi makwavo wa yena, a hehla leswaku u tsoniwe vun'wini bya yindlu ya yena hikwalaho ka milawu ya xihlawuhlawu na Xiyenge xa 2(1) xa ULTRA.
- Hi malembe ya va 1970, Manana Rahube na makwavo wa yena a va tshama endlwini yin'we na ndyangu wa vona. Vunyingi bya ndyangu lowu wu rhurhile exikarhi ka 1980 na 2000, wu siya Manana Rahube a tshama kwalaho a ri yexe. Hi 1987, makwavo wa yena wa xinuna u kume xitifikhethi xa ku tshama (lexi nyikiwa vavanuna ntsena), naswona hi 1998, u nyikiwe papila ra mpfuneto, leswi kahle-kahle swi n'wi endleke n'wini wa yindlu.
- Manana Rahube u vule leswaku ULTRA yi hundzule timfanelo ta tindlu ti va timfanelo ta vun'wini ehandle ko tekela enhlokweni swikoxo leswi phikizanaka kumbe xihlawuhlawu eka vavasati va vantima hi nkarhi wa xihlawuhlawu, leswi onhaka mfanelo ya yena ya ku ringana hi ku ya hi rimbewu na rimbewu.
- Khoto ya le Henhla yi vule leswaku swiletelo swa ULTRA a swi fambisani na vumbiwa bya ku hundzula timfanelo ta vun'wini hi ku tlula timfanelo ta vavasati.
- Khoto ya Vumbiwa yi pfumerile, yi vula leswaku swiletelo swa ULTRA swi kanetana na xikongomelo xa huvo yo endla milawu hi ku yisa emahlweni xihlawuhlawu xa nkarhi wa xihlawuhlawu eka vavasati va vantima. Xileriso xa huvo xi tirhe hi ku tlhelela endzhaku ku sukela hi April

27, 1994, xi vuyerisa vavasati hinkwavo.

Swilo leswi nga riki kona:

- Xileriso a xi khumbanga nhundzu leyi hundziseriweke eka vanhu va vunharhu hi ku tshembeka.
- A yi tirhanga ku hakela van'wana ndzhaka hi ku tirhisa switandi leswi hetisisiweke.
- Ku ndlandlamuxiwa ka timfanelo ta tindlu ku ya eka vun'wini hi wansati loyi a tirhaka hi ku tshembeka na swona a swi nga katsiwanga.

Ku ncinca loku veke kona sweswi (Khotavuxika 2020) tanihi mbuyelo wa vuavanyisi bya Mary Rahube

Ku ncinca ka nkoka swinene eka nawu lowu hileswaku loko Holobye a kuma xikombelo xo pfuriwa ka doroba – rhijisitara, ku kandziyisiwa eka gazete phephahungu ra laha kaya, tipulatifomo ta swa mahungu ya swa matirhiselo ya vanhu na xitiviso eka masipala wa ndhawu. Xitiviso xi fanele ku tivisa lava khumbekaka leswaku va nga kaneta ku hundzuriwa. Endlelo ri ta landzeleriwa ku kumisisa leswaku vun'wini byi ta vekiwa eka mani. Loko munhu un'wana na un'wana a titwa a vilerisiwa hi ku hundzuka loku humeleleke ku sukela hi ti 27 Dzivamisoko 1994, a nga endla xikombelo eka khoto ku veka ku hundzuka etlhelo na ku kuma xileriso lexi nga na vululami na ku ringana.

4
Vavasati na
Ntlhandlamano

VAVASATI NA NTLHANDLAMANO

Ehansi ka nawu wa Afrika Dzonga, vanhu va na mfanelo ya le nawini yo tumbuluxa mphakelo wa rifa iku vona leswaku nhundzu na ndzhaka ya vona swi ta averiwa njhani loko va fa.

- Loko munhu a hundza emisaveni a ri na will leyi tirhaka, Nawu wa tiWill wa 1953 wa tirha, naswona leswi swi tiviwa tanihi ndzhaka ya ku fa. Mphakelo wa rifa lowu tirhaka wu tiyisisa leswaku nhundzu ya mufi yi hangalasiwa hi ku ya hi ku navela ka yena loku boxiweke. Loko munhu a hundza emisaveni a nga ri na mphakelo wa rifa lowu faneleke, wu tekiwa tanihi loyi a feke a nga siyanga swileriso naswona Nawu wa Ndzhaka ya le xikarhi ka matiko wa 1987 wu sungula ku tirha. Nawu lowu wu boxa maendlelo yo karhi yo avanyisa nhundzu ya munhu loyi a feke exikarhi ka muringani wa yena wa vukati na swirho swa ndyangu loko ku nga ri na mphakelo wa rifa.
- Eka swiyimo swin'wana, munhu a nga va a tumbuluxile mphakelo wa rifa kambe a nga katsanga nhundzu ya yena hinkwayo, leswi endlaka leswaku ku va na xiyimo lexi a tekiwaka tanihi lexi nga na testament hi xiphemu na lexi nga riki na testament hi xiphemu. Eka swiyimo swo tano, nhundzu leyi nga langutiwangiki eka mphakelo wa rifa wu hangalasiwa hi ku landza Nawu wa ku tlhandlama ka Ndzhaka ya le xikarhi ka matiko.
- Ku va na Will swa hlohleteriwa hikuva swi pfumelela vanhu ku va na vulawuri eka ku hangalasiwa ka ndzhaka ya vona endzhaku ka ku hundza ka vona naswona swi pfuneta ku hunguta ku rharhangana ka vufambisi eka vadyandzhaka va vona.

- Endlelo ro khoma ndzhaka ya munhu loyi a feke, hambi va file va ri na ndzhaka kumbe va nga ri na ndzhaka, ri lawuriwa hi Nawu wa Vulawuri bya Nhundzu wa 1965. Ku lahliwa ka ndzhaka hi ntolovelo ku endliwa hi mufambisi loyi a nyikiweke Papila ra Vulawuri hi N’wini wa Khoto ya le Henhla. Eka swiyimo laha ntsengo wa ndzhaka wu welaka ehansi ka mpimo lowu lawuriwaka hi mfumo, ku lahliwa ku nga kongomisiwa hi N’wini wa Khoto ya le Henhla.

Xana mphakelo wa rifa i yini?

Will, kumbe testamente, i xikombiso xa ndlela leyi munhu, loyi a tiviwaka tanihi muendli wa ndzhaka, a lavaka leswaku nhundzu leyi nga eka ndzhaka ya yena yi averiwa endzhaku ka rifu ra yena.

Swilaveko swa will leyi tirhaka:

Will yi fanele ku endliwa hi ku tirhandzela.

- Munyiki wa ndzhaka u fanele hi nkarhi wo endla will ya yena a va na vuswikoti bya testamente. Leswi swi vula leswaku va fanele ku tlula khume-ntsevu wa malembe naswona a va ri na vuswikoti bya miehleketo, hi leswaku va na miehleketo leyinene, naswona hi ndlela yoleyo va kota ku tlangela leswi a va swi endla. Ku ehleketiwa leswaku un’wana ni un’wana loyi a endlaka will u ni vuswikoti bya mianakanyo handle ka loko swi kombisiwe leswaku a swi tano.
- Will yi fanele ku landzelela swivumbeko leswi lavekaka leswi hlamuseriweke eka Nawu wa Tiwili. Loko xin’wana xa swilaveko leswi xi nga fikeleriwanga, kutani mufi u ta va a file a nga ri na vumbhoni.

Ku humelela yini loko mufi a nga ri na Will?

Loko munhu a fa a nga ri na will, ndzhaka ya yena yi fambisiwa ehansi ka Nawu wa Intestate Succession Act 81 wa 1987. Leswi swi boxa ndlela leyi ndzhaka yi nga ta averiwa ha yona.

Ehansi ka Nawu wa ku Hlawuleka ka Ntwanano lowu nga riki na Vutshila, milawu ya ku thandlamana leyi tirhaka yi tirhisiwa hi kuya hi xivumbeko xa ndyangu:

Mutekani un'we, a nga ri na vana: Mutekani u dya ndzhaka ya ndzhaka hinkwayo.

- Vatekani vo tala, ku hava vana: Vatekani va dya ndzhaka ya swiave swo ringana.
- Ku hava munghana wa vukati, kambe vana: Vana va dya ndzhaka ya swiphemu leswi ringanaka.
- Mutekani un'we na vana: Mutekani u dya ndzhaka ya leswi tiviwaka tanihi xiphemu xa n'wana kumbe mali yo karhi, laha vana va avelana leswi saleke.

Xana xiphemu xa n'wana i yini?

Xiphemu xa n'wana xi kumiwa hi ku avanyisa ndzhaka hi nhlayo ya vana lava ha hanyaka va vana lava feke na lava feke lava siyeke issue, ku engeteriwa nhlayo ya vanghana va vukati lava ha hanyaka.

Vatekani vo tala ni vana: Mutekani un'wana ni un'wana u dya ndzhaka ya xiphemu xa n'wana kumbe mali yo karhi, naswona vana va avelana mali leyi saleke.

XIYA-XIYA: : Munhu a nga endla will hi nkarhi wa Vhiki ra

Tiwili ta Rixaka lembe na lembe. Swihumelela eka mavhiki ya mbirhi ya n'hweti ya Ndzhati.

Endzela: <https://www.lssa.org.za/> ku kuma vuxokoxoko byo tala.

Xana Ku Landzelelana i yini?

Mfanelo yo kuma ndzhaka ya Will i tsalwa ra nawu leri hlamuselaka ndlela leyi vavuyeriwa va nga ta dya ndzhaka ya nhundzu na nhundzu ya mufi.

Mimbuyelo:

- Ku navela ka wena ku ta hetisisiwa loko u fa
- U nga teka xiboho xa leswaku i mani loyi a kumaka yini na leswaku i mali muni
- Ku ta va na ku kanetana kutsongo eka nhundzu ya wena
- U nga hlawula mufambisi loyi u n'wi tshembaka ku hetisisa ku navela ka wena
- U nga hlawula vahlayisi va vana va wena
- Ndzhaka ya wena yi ta lulamisiwa hi ku hatlisa
- Ku landzelelana loku ndzhaka yi averiwaka ha kona.
- Ku landzelelana loku kumbe swiyimo leswi munhu un'wana na un'wana a humelelaka eka nhundzu, xindzhuti, xithopo kumbe xiluvelo.

5
**Nawu wa Ndhavuko,
Timfanelo ta Nhundzu
na Vukati bya
Ndhavuko**

NAWU WA NDHAVUKO, TIMFANELO TA NHUNDZU NA VUKATI BYA NDHAVUKO

Xana Nawu wa Ndhavuko i yini?

- Nawu wa ndhavuko wu kombetela eka swivumbeko leswi simekiweke swa mahanyelo leswi maendlelo ya amukeriwaka endzeni ka muganga wo karhi.
- Hi ntolovelo Ndhuna kumbe nhloko ya vaaki i munhu loyi a nga na vutihlamuleri byo avela misava ya vaaki, hi ntolovelo hi ku burisana na huvo ya ndhavuko.
- Vavasati ehansi ka nawu wa ndhavuko a va tekiwa tanihi vana lavatsongo lava nga kotiki ku dya ndzhaka kumbe ku teka swiboho mayelana na vumundzuku bya vona.
- Nawu wa ndhavuko wu cincacinca naswona wu cincacinca ku ya hi maendlelo ya ndhavuko ya sweswi ya vaaki.

Nandzu wa Nkoka wa Huvo:

Mhaka ya Bhe na van'wana v Majistarata, Khayelitsha, na Van'wana (2005) yi ve na xiave xa nkoka eku tlhontlheni ka maendlelo ya xihlawuhlawa ya ku tlhandlamana ka ndhavuko.

- Tata wa vana vambirhi va vanhwanyana va Manana Bhe a a file a nga ri na mphakelo wa rifanaswona hi ku ya hi milawu ya ku tlhandlamana ehansi ka nawu wa ndhavuko tata wa mufi a a fanele ku dya ndzhaka ya yindlu leyi a a tshama eka yona na vana va yena va vanhwanyana
- Ku vuriwile hi ku yimela Manana Bhe leswaku nawu wa ndhavuko wa ku tlhandlamana lowu pfumelelaka

vavanuna ntsena ku dya ndzhaka a wu lwisana na vumbiwa hikuva wu hlawula vavasati, naswona Huvo ya Vumbiwa yi pfumerile.

- Khoto yi vule leswaku nawu wa ndhavuko wa primogeniture i ku tlula ku ringana ka vavasati na timfanelo ta xindzhuti, leswi sirhelelekeke ehansi ka Nawumbisi wa Timfanelo eka Vumbiwa. Vana va vanhwanyana va Manana Bhe, tani hi vana va mufi, va pfumeleriwile ku dya ndzhaka ya nhundzu

Huvo ya Vumbiwa yi vule leswaku primogeniture a yi fambisani na vumbiwa, yi pfumelela vavasati na vana ku dya ndzhaka ya nhundzu.

Ku cinciwa ka Nawu wa Ndhavuko wa Ntlhandlamano

Mfumo wu ngenise Nawu wa Mpfuxeto wa Nawu wa Ndhavuko wa ku Landzelelana na ku Lawula Timhaka leti Fambelanaka na wona wa 11 wa 2009, lowu yirisaka vukati byaprimogeniture na ku amukela timfanelo ta tinoni na vana eka vukati bya ndhavuko.

Xana Vukati bya Ndhavuko i yini?

Vukati lebyi ngheneriweke hi ku ya hi maendlelo ya ndhavuko.

Swilaveko [Xiyenge xa 3 xa 'Nawu wa ku Amukeriwa ka Vukati bya Ndhavuko wa 120 wa 1998:

- Lava nga ta tekana na vona va fanele ku va va ri na malembe yo tlula 18 hi vumbirhi bya vona;
- Havumbirhi bya vona va fanele ku pfumela ku tekana

ehansi ka nawu wa ndhavuko; na

- Vukati byi fanele ku burisaniwa no nghenisiwa (kumbe ku tlangeriwa) hi ku landza nawu wa ndhavuko.

Ku tsandzeka ku tsarisa vukati bya ndhavuko a swi khumbi ntiyiso wa vukati byebyo, kambe va fanele ku tsarisiwa ku nga si hela tinhweti ta 3 ku sukela loko ku tlangeriwile. Wanuna na wansati lava nga nghenela vukati bya ndhavuko va nga nghenela ntwanano wa vukati ntsena ehansi ka Nawu wa Vukati wa 25 wa 1961 loko va nga si tekana na munhu un'wana hi ku ya hi nawu wa ndhavuko.

Nuna eka vukati bya ndhavuko lebyi nga kona loyi a lavaka ku teka nsati wa vumbirhi u fanele ku endla xikombelo eka khoto leyi nga na vuswikoti leswaku vukati byo tano byi va enawini na ku hlamusela hi vuxokoxoko ndlela leyi sisiteme ya nhundzu ya vukati yi nga ta tirha ha yona eka vavasati hinkwavo.

Ku tsandzeka ka nuna ku endla xikombelo ekhoto ku pfumelela ntwanano lowu tsariweke lowu lawulaka mafambiselo ya nhundzu ya vukati bya vukati byo sungula na bya vumbirhi a swi herisi vukati bya vumbirhi bya ndhavuko, kambe swi endla leswaku vumbirhi byi huma eka vaaki va nhundzu [Ngwenyama v Mayelane na Yin'wana ya 2012 (4) SA 527 (SCA)].

Vukati bya Ndhavuko byi le ka vaaki va nhundzu na vuyelo na ku lahlekeriwa – leswi swi vula leswaku un'wana na un'wana xiphemu xa vukati a avelana swikweleti na ku vuyeriwa hi xiphemu xo ringana.

Vukati bya ndhavuko byi lava ku herisiwa hi ndlela leyi fanaka na vukati bya vaaki, hi xileriso xa ku dlaya vukati handle ka sweswo a byi hlayiwi. Ku hambana a swi enelanga.

Xikombiso xa nkoka: Gumede v President wa Riphabliki ra Afrika-Dzonga na van'wana

Hi lembe ra 2008, Gumede v President of the Republic of South Africa and Others va tlhontlhe ku siveriwa ka vavasati ku va na timfanelo ta nhundzu yo ringana ehansi ka nawu wa ndhavuko ekhoto ya Vumbiwa, va vula leswaku a swi lulamanga. Huvo yi pfumerile kutani yi susa xipimelo lexi.

Sweswi, vavasati hinkwavo eka vukati bya ndhavuko, ku nga khathariseki leswaku va tekiwile rini, va na timfanelo ta nhundzu leti ringanaka. Ku cinca loku ku lulamise ku pfumaleka ka vululami ka matimu.

Manana Gumede u nghene eka vukati bya nawu wa ndhavuko na nuna wa yena hi 1968, naswona hi nkarhi lowu mavandla lawa ya dlayeke vukati hi 2003 a va kumile tindlu timbirhi.

Hikuva vukati lebyi a byi ri emahlweni ka Nawu, a byi ri ehansi ka nawu wa ndhavuko naswona Manana Gumede u ariwile timfanelo tihi na tihi ta nhundzu eka tindlu letimbirhi.

Khoto ya Vumbiwa yi pfumerile leswaku xipimelo lexi eka Nawu a xi na xihlawuhlalu naswona a xi nga lulamanga, naswona yi herise mphakelo wa swipimelo.

Sweswi vavasati hinkwavo eka vukati bya ndhavuko, nkarhi wun'wana na wun'wana loko vukati byi ngenisiwile, va na timfanelo to ringana eka nhundzu, hikuva vukati bya vona hinkwabyo hi ku tisungulela byi va eka vaaki va nhundzu.

Nawu wa Vukati bya Ndhavuko (1998):

- Nawu lowu wu nyika vavasati eka vukati bya ndhavuko xiyimo xa nawu lexi heleleke, vuswikoti, na timfanelo ta nhundzu.
- Vavasati va nga kuma, va lawula nhundzu, va ngehenela tikontiraka, na ku mangalela, ku ndlandlamuxa ku tiyimela ka vona hi swa timali.

I swa Nkoka Ku Tsundzuka:

- Ku tsarisa vukati bya ndhavuko. A swi bohi hi nawu, kambe khombo loko u nga endli tano i ku nonon’hweriwa ku kombisa leswaku vukati bya ndhavuko lebyi faneleke byi humelerile.
- Ku tiyisisa leswaku nhundzu yo fana na yindlu yi tsarisiwile hi mavito hamambirhi ku tiyisisa nsirhelelo wa vutshamo.

Nawu wa Ntlhandlamano na wa Ndhavuko:

Nandzu wa Nkoka: Shilubana na Van’wana v Nwamitwa

Matimu:

- Nandzu lowu wu katsa mpfilumpfilu wa ku tlhandlamana ka vuhosi (Hosi) eka vaaki va Valoyi eAfrika-Dzonga.
- Eku sunguleni, mikhuva ya Valoyi a yi landzela ku kumeka ka rifa hi kuya hi xinuna, ku nga katsiwi Manana Shilubana, n’wana wa nhwanyana lonkulu, eka ku tekeriwa enhlokweni.
- Endzhaku Ndyangu wa Vuhosi wu teke xiboho xo hlawula Manana Shilubana tani hi Hosi, kambe ku vile na ku kanetana.
- Khoto ya Vumbiwa yi endle xiboho xo seketela Manana

Shilubana, yi n'wi amukela tanihi mudyandzhaka loyi a faneleke na ku pfumelela miganga ku cinca mikhuva ya yona ku fambisana na Vumbiwa.

- Khoto yi kandziyisile nkoka wa ndzingano wa rimbewu na ku nyikiwa matimba ka vaaki eku endleni ka swiboho leswi. Xa nkoka swinene yi xiye mhaka ya leswaku nawu wa Ndhavuko i nawu lowu hanyaka, leswi vulaka leswaku nawu wu fanele ku amukeriwa ku kombisa nkarhi wa siku.

Ku Cinca Eka Nawu wa Ndhavuko:

Hi matimu, vavasati va langutane na xihlawuhlawu ehansi ka nawu wa ndhavuko, kambe ku cinca ka nkoka ka nawu ku humelerile:

- • Vavasati sweswi va nga kuma ndzhaka ya nhundzu ehansi ka nawu wa ndhavuko, vavasati va na mfanelo yo ringana yo dya ndzhaka. Primogeniture a yi fambisani na vumbiwa.
- Vavasati va na mfanelo yo va na nhundzu, Va fanele ku khomiwa hi ku ringana, na ku va na timfanelo to ringana to va na nhundzu na ku kuma nhundzu.
- Vukati bya ndhavuko byi tekeriwa enhlokweni eka vaaki va nhundzu, ku nyika vavasati timfanelo to ringana eka nhundzu ya vukati loko va dlaya vukati.
- Mfanelo ya vavasati eka vulawuri bya misava, vavasati va na timfanelo to ringana na vavanuna ku kuma vulawuri bya misava. Varhangeri va ndhavuko na tikhansele va fanele ku khoma vavasati hi ku ringana.

6 **Yindlu ya** **ndyangu**

YINDLU YA NDYANGU

Swi tolovelekile eAfrika-Dzonga leswaku mindyangu yi va na leswi yi swi tekaka tanihi “family – house”. Yindlu leyi yi tekiwa tani hi ya ndyangu naswona vanhu vanga rhurhela ehandle kuya hi swiyimo swa vona swa munhu hi xiyexe. Ngopfu ngopfu i vavasati lava khumbekaka. Nawu wa sweswi a wu amukeli mhaka ya “yindlu ya ndyangu” naswona hikwalaho ka xivangelo xexo ku hava ku tsarisiwa loku nga endliwaka ehofisini ya Deeds. Sweswi ku na milandzu leyi yaka emahlweni ku tlhontlha leswi.

7 Mahetelelo

MAHETELELO

Afrika-Dzonga ri endlile nhluvuko lowukulu eku sirheleleni ka timfanelo ta nhundzu ya vavasati. I swa nkoka ku tiva milawu leyi na ku cinca ku tiyisisa leswaku vavasati va nga tiphina hi timfanelo to ringana eka nhundzu na ntshunxeko wa timali.

8

**Ku kuma
Vuxokoxoko byo
tala**

pepper
club

Ku kuma Vuxokoxoko byo tala

- Languta Nawu wa ku Hundzuriwa ka Timfanelo to karhi ku va Vuhlayiseki kumbe Vun'wini bya 81 wa 1998.
- Languta eka Nawu wa ku Ndlamuxiwa ka Timfanelo ta Vulawuri bya Misava wa 112 wa 1991.
- Kambisisa nandzu wa Rahube v Rahube na Van'wana wa 2018, ZACC 42.
- Ku lavisisa ku Ndlamuxiwa ka Nawu wa Ndzulamiso wa Timfanelo ta Vulawuri bya Misava wa 6 wa 2021.
- Bhe na van'wana v Majistarata, Khayelitsha, na Van'wana (2005).
- Nawu wa Vukati bya Ndhavuko (1998).
- Nawu wa ku Tlakusa ku Ringana na ku Sivela Xihlawuhlawu lexi nga Lulamangiki (2000).
- Nawu wa ku tekela nandzu lowu nga riki na ndzhaka wa 81 wa 1987.
- Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika-Dzonga nawu wa no 108 WA 1996.
- Shilubana na Van'wana va lwisana na Nwamitwa CCT 3/07
- Ngwenyama v Mayelane na Un'wana 2012 (4) SA 527 (SCA) .

Ku Sirhelela Timfanelo ta Tindlu na Nhundzu ya Vavasati - Ku Seketela Ndzingano!

FOR LEGAL ASSISTANCE

Lawyers for Human Rights

Pretoria

Office Address: Kutlwano Democracy Centre, 357 Visagie Street, Pretoria

Tel: 012 320 2943 / 064 647 4719

Johannesburg

Office Address: 4th Floor Southpoint Corner Building, 87 De Korte Street, Braamfontein

Tel: 011 339 1960 / 066 076 8845

Durban

Office Address: Room S104, Diakonia Centre, 20th Diakonia Avenue

Tel: 031 301 0531 / 078 315 1269

Probono.org

Probono.Org Offices

JOHANNESBURG

1st Floor West Wing, Women's Jail, Constitution Hill. 1 Kotze Street, Braamfontein

Tel: 011 339 6080

EMAIL: info@probono.org.za

DURBAN

Unit 3103rd Floor, Cowey Park 91-123 Problem Mkhize Road Morningside. Durban 4000

Telephone: (031) 301 6178

CAPE TOWN

Unit 1021, 2nd Floor, Westminster House. 122 Longmarket Street (Cnr. Adderley St.) Cape Town 8001

Telephone: 087 470 0721